

УДК 349.6

DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.2.30>

ДЕРЖАВНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН

Даценко О.Ф.,
*старший викладач кафедри права
Хмельницького національного університету,
перший заступник начальника
Державної екологічної інспекції у Хмельницькій області
ORCID: 0000-0003-1006-0181*

Даценко О.Ф. Державні механізми захисту екологічних прав громадян.

Права людини на сьогодні є важливішим чинником, який суттєво впливає на розвиток внутрішньої та зовнішньої політики держави та її становище, як демократичної країни, у світі. Стан сфери прав людини, ефективність їх реалізації є чинником, згідно якого оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави і суспільства вцілому.

Для України питання прав людини на шляху до Євроінтеграції набуває надзвичайної актуальності з огляду на необхідність приведення свого законодавства у відповідність як із міжнародними, так і з європейськими стандартами прав людини.

Одним з основоположних прав, яке закріплено Конституцією України та інших міжнародних договорах, є право людини на безпечне для життя та здоров'я довкілля. Згідно Конституції України громадяни мають право вимагати дотримання цього основоположного права, а державу зобов'язана забезпечити його дотримання. Дотримання цього права є особливо актуальних у період постійного індустріального розвитку суспільства, оскільки такий розвиток призводить до нанесення суттєвої шкоди довкіллю та потребує постійного пошуку компромісу між з одного боку інтересами суспільства, з іншого - зацікавленими сторонами. Саме тому, дотримання прав людини на безпечне для життя та здоров'я довкілля є неможливим без запровадження та дотримання ефективних інструментів захисту екологічних прав громадян, їх залучення до прийняття рішень, що мають вплив на довкілля. На жаль, на сьогодні здебільшого економічні чинники у державі є першочерговими під час прийняття рішень. Це пов'язано в першу чергу з тим, що бізнес володіє значними фінансовими ресурсами, професійними кадрами, а тому рішення приймаються не на користь довкілля, подекуди із порушенням екологічних прав громадян, які закріплені у Конституції України та інших нормативно-правових актах. Саме тому, на сьогоднішній день є вкрай важливим створення дієвих механізмів захисту екологічних прав громадян саме з боку держави, а особливо важливо – створення інструментів для самостійного захисту екологічних прав громадянами.

Ключові слова: безпечне для життя та здоров'я довкілля, шкода довкіллю, екологічні права громадян, екологічна безпека.

Datsenko O.F. State mechanisms for protecting citizens' environmental rights.

Human rights are currently an important factor that significantly influences the development of a state's domestic and foreign policy and its position as a democratic country in the world. The state of human rights and the effectiveness of their implementation are factors used to assess the level of democratic development of any state and society as a whole.

For Ukraine, the issue of human rights on the path to European integration is becoming extremely relevant given the need to bring its legislation into line with both international and European human rights standards.

One of the fundamental rights enshrined in the Constitution of Ukraine and other international treaties is the right to an environment that is safe for life and health. According to the Constitution of Ukraine, citizens have the right to demand compliance with this fundamental right, and the state is obliged to ensure its observance. Respect for this right is particularly relevant in a period of constant industrial development of society, since such development causes significant damage to the environment and requires a constant search for compromise between the interests of society on the one hand and interested parties on the other. That is why respect for human rights to an environment that is safe for

life and health is impossible without the introduction and enforcement of effective instruments to protect the environmental rights of citizens and their involvement in decisions that affect the environment. Unfortunately, today, economic factors in the state are mostly a priority when making decisions. This is primarily due to the fact that businesses have significant financial resources and professional staff, and therefore decisions are made that are not in the best interests of the environment, sometimes violating the environmental rights of citizens, which are enshrined in the Constitution of Ukraine and other regulatory acts. That is why it is extremely important today to create effective mechanisms for protecting the environmental rights of citizens on the part of the state, and it is especially important to create tools for citizens to protect their environmental rights independently.

Key words: environment safe for life and health, environmental damage, environmental rights of citizens, environmental safety.

Постановка проблеми. Важливою проблемою сьогодення в умовах інтенсивного використання природних ресурсів, загострення екологічної обстановки є впровадження ефективного державного механізму захисту екологічних прав, здійснення державного контролю у сфері охорони довкілля, які повинні стати пріоритетним напрямком державної екологічної політики в Україні.

Метою даної статті є комплексний аналіз наявного державного механізму захисту екологічних прав громадян, виявлення проблем та розробка пропозицій щодо підвищення ефективності його функціонування з урахуванням наявних чинних нормативно-правових актів України.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження питання забезпечення екологічних прав громадян є предметом дослідження таких українських вчених, як: В. Андрейцев, Н. Кобецька, Ю. Шемшученка, В. Крисаченка, О. Белякова та інші. Однак проблема забезпечення екологічних прав громадян залишається актуальною внаслідок постійних суспільно-економічних змін та розвитку нашої держави.

Виклад основного матеріалу. Основним законодавчим документом, що закріплює екологічні права громадян є Конституція України [1]. Стаття 3 Конституції України передбачає, що життя та здоров'я людини (те, на що безпосередньо впливає довкілля), а також безпека (в т.ч. екологічна безпека) визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Відповідно до статті 13 Конституції України земля, надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, що знаходяться на території України, є правом власності народу України, від імені якого права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування, при цьому власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Відповідно до статті 16 Конституції України передбачено забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України. Отже, держава має відповідний обов'язок щодо забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, а громадян має право вимагати виконання цього обов'язку (право на екологічну безпеку та екологічну рівновагу на території України загалом та на території, де безпосередньо проживає громадянин).

Конституція України містить значну частину статей, які безпосередньо впливають на екологічні права громадян, але основоположною можна вважати статтю 50, яка гарантує право на безпеку для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Крім того, кожному громадянину гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Іншим нормативно-правовим актом, який теж можна віднести до основоположного по впливу на екологічні права громадян, є Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [2]. Так, статтею 9 гарантовано кожному громадянину України право на:

- безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище;
- участь в обговоренні та внесення пропозицій до проектів нормативно-правових актів та рішень (в тому числі щодо планової діяльності та раціонального і комплексного використання природних ресурсів), які можуть негативно впливати на стан довкілля; здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;
- об'єднання в громадські природоохоронні формування;
- вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища, її отримання, використання, поширення та зберігання, за винятком обмежень, встановлених законом;
- одержання екологічної освіти;

- подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище;

- оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом; участь у процесі здійснення стратегічної екологічної оцінки.

Крім того, законами України можуть бути визначені й інші екологічні права громадян. Для реалізації вказаних екологічних прав необхідна чітка державна політика та імплементація законодавчих норм в суміжне законодавство. До прикладу, без створення державою чіткого механізму впровадження, право на одержання екологічної освіти залишиться лише декларацією. Так, найголовнішими завданнями екологічної освіти є формування екологічної культури громадян, що передбачає:

- виховання розуміння сучасних екологічних проблем держави й світу, усвідомлення їх важливості, актуальності й універсальності;

- відродження кращих традицій українського народу у взаємовідносинах з довкіллям, виховання любові до рідної природи;

- формування в суспільстві екологічних ідей, які базуються на розумінні єдності всього живого й неживого в складній організації глобальної системи гармонійного співіснування й розвитку;

- формування розуміння необхідності узгодження стратегії природи і стратегії людини на основі ідеї універсальності природних зав'язків, виключення споживацького ставлення до природи;

- розвиток особистої відповідальності за стан довкілля;

- розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем довкілля, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки.

Саме тому, Концепція екологічної освіти в Україні [3], яка була прийнята ще у 2001 році, потребує перегляду та узгодженнями із сучасними запитами суспільства.

Отже, аналізуючи екологічні права наявні в діючих нормативно-правових актах, можна прийти до висновки, що базовим правом є право на безпечне для життя та здоров'я довкілля, а похідними - інші екологічні права. Для прикладу, забезпечення належної якості атмосферного повітря здійснюється державою через реалізацію Закону України «Про охорону атмосферного повітря», забезпечення доступу до питної води – Законом України «Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення», забезпечення доступу до спеціального використання природних ресурсів - Лісовим кодексом України, Водним кодексом України, Кодексом України про надра, та іншими законодавчими актами. Ці перераховані права можна вважати невід'ємними елементами реалізації прав громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля.

Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» передбачає чіткий взаємозв'язок між станом довкілля та безпечними для життя та здоров'я умовами проживання.

Джерелами екологічного права також можуть бути і підзаконні акти та рішення органів місцевого самоврядування. При цьому вони не створюють нових або додаткових екологічних прав, а лише приймаються на виконання вже закріплених в Конституції та інших нормативно-правових актах.

Слід зазначити, що суміжне законодавство також має великий вплив на реалізацію екологічних прав громадян. До прикладу, право на доступ до інформації про стан довкілля забезпечується через Закон України «Про доступ до публічної інформації» та Закон України «Про інформацію». Органи влади зобов'язані оприлюднювати інформацію про стан довкілля, а громадянин може з нею ознайомитись в тому числі через подання інформаційного запиту до розпорядників інформації (органів державної влади, підприємств, установ, організацій), які зобов'язані її надавати, що прямо визначено у статті 13 Закону України «Про інформацію» та частині 2 статті 20 Закону України «Про доступ до публічної інформації», згідно якої у разі якщо запит на інформацію стосується інформації, необхідної для захисту життя чи свободи особи, щодо стану довкілля... відповідь має бути надана не пізніше 48 годин з дня отримання запиту. В разі порушення цього права, кожен громадянин може звернутись до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Державної екологічної інспекції України або суду для його відновлення.

Отже, екологічні права громадян закріплені в Конституції України, спеціалізованих та суміжних законах. Разом з тим, ефективність їх подальшої реалізації залежить від багатьох додаткових

факторів, до яких можна віднести державну політику, ефективність роботи органів влади, наявності судової практики, активну громадянську позицію тощо

Одним з важливих державних інструментів у сфері захисту прав людини, в тому числі екологічних прав громадян, є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений). Згідно своїх повноважень Уповноважений здійснює парламентський контроль за дотриманням права на доступ до публічної інформації, а також має право, з метою захисту прав і свобод людини і громадянина, особисто або через свого представника в установленому законом порядку.

Уповноважений має належний набір повноважень для захисту прав громадян, в тому числі й екологічних. Одним із завдань Уповноваженого є представлення Верховній Раді України щорічних і спеціальних доповідей про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні.

У Щорічній доповіді Уповноваженого з прав людини за 2024 рік питанням довкілля присвячено окремий розділ (6.8. Право на безпечне довкілля), в якому зазначається, що стан забезпечення конституційних прав громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, вільний доступ до інформації про стан довкілля, участь громадськості у прийнятті екологічно важливих рішень [4].

Головними проблемами визначаються:

- не прийняття 8 із 16 нормативно-правових актів, необхідних для реалізації цього Закону України «Про управління відходами»;
- відсутність державного фінансування на розбудову та модернізацію державної системи спостережень за якістю атмосферного повітря;
- відсутність заходів державного нагляду (контролю) у різних сферах діяльності суб'єктів господарювання, які впливають на екологічні права громадян;
- внаслідок прийняття Закону України «Про систему громадського здоров'я» орган, уповноважений здійснювати функції державного санітарно-епідеміологічного нагляду на відповідних територіях відсутній.

Отже, Уповноваженим зауважено на наявності системних проблем у галузі дотримання прав громадян на безпечне довкілля.

Ще одним важливим механізмом дотримання екологічних прав громадян є невідворотність покарання за вчинення злочинів проти довкілля.

З метою комплексного реагування на правопорушення у цій сфері, забезпечення у межах компетенції органів прокуратури конституційного права, на безпечне довкілля наказом Генерального прокурора від 23.04.2021 № 25 у структурі Офісу Генерального прокурора утворено Спеціалізовану екологічну прокуратуру основними завданнями якої є: організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням та підтримання публічного обвинувачення у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення у сфері охорони навколишнього природного середовища; представництво інтересів держави в суді у сфері охорони навколишнього природного середовища.

У вересні 2021 року у структурі обласних прокуратур утворено спеціалізовані екологічні прокуратури на правах відділів (управління) з аналогічними завданнями.

За перші місяці 2024 року Спеціалізованою екологічною прокуратурою (СЕП) до суду було скеровано понад 700 кримінальних проваджень. Загалом до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) щорічно вноситься близько 6 тисяч повідомлень про екологічні правопорушення, встановлена сума збитків у кримінальних провадженнях, скерованих до суду на початку 2024 року, перевищила 8 млрд грн., задоволено вимоги прокурорів на суму понад 49 млрд грн, а також виконано судових рішень на 1,7 млрд грн. [5].

Іншим важливим механізмом у дотримання екологічних прав громадян є діяльність Державної екологічної інспекції України, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів [6].

За 2024 рік територіальними та міжрегіональними територіальними органами Держекоінспекції проведено 19477 заходів контролю у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів. В тому числі, проведено 249 позапланових заходів державного нагляду (контролю) суб'єктів господарювання за отриманими рішеннями Міндовкілля на проведення таких перевірок та 848 заходів контролю за здійсненням органами місцевого самоврядування делегованих повноважень органів виконавчої влади.

За порушення вимог природоохоронного законодавства складено 15167 протоколів про адміністративні правопорушення.

Штрафні санкції накладено на 14646 порушників природоохоронного законодавства на загальну суму 4 млн 240 тис. грн. До Державного бюджету стягнуто 4 млн 143 тис. грн, в тому числі в добровільному та примусовому порядку (органами державної виконавчої служби та сплата штрафів за постановами суду, винесених за результатами розгляду протоколів Інспекцій за попередні періоди).

До правоохоронних органів скеровано 936 матеріалів за ознаками кримінальних правопорушень проти довкілля, у порядку статті 214 Кримінального процесуального кодексу України. Відкрито 397 кримінальних проваджень. Передано 120 матеріалів до органів прокуратури для представництва інтересів держави в судах на загальну суму 396 млн 515 тис. грн.

За поданими матеріалами органами прокуратури заявлено 162 позови, на загальну суму 138 млн 108 тис. грн, в тому числі за матеріалами переданими у попередні періоди.

За січень-грудень 2024 року збитків, заподіяних державі внаслідок порушення вимог природоохоронного законодавства розраховано на загальну суму 1 млрд 344 млн 248 тис. грн. Сума шкоди, нанесена природним ресурсам невстановленими особами, склала 795 млн 580 тис. грн. Пред'явлено претензій та позовів на загальну суму 843 млн 565 тис. грн. Стягнуто збитків в добровільному та примусовому порядку через рішення судів на загальну суму 138 млн 761 тис. грн [7].

Разом з тим, нагальною проблемою щодо ефективності та дієвості цього механізму, а саме забезпечення Державною екологічною інспекцією України у дотримання екологічних прав громадян та дотримання суб'єктами господарювання, органами місцевого самоврядування вимог природоохоронного законодавства, є тривала заборона на проведення заходів державного нагляду (контролю) введена Постановою КМУ № 303.

Даною Постановою Урядом фактично заборонено проведення Державною екологічною інспекцією України як планових заходів державного нагляду (контролю) суб'єктів господарювання, так і де-факто позапланових заходів державного нагляду (контролю) суб'єктів господарювання, які пов'язані з порушенням екологічних прав громадян на чисте довкілля.

Так, згідно публічного звіту Державної екологічної інспекції України за 2024 рік, Державною екологічною інспекцією України проведено 249 позапланових заходів державного нагляду (контролю) суб'єктів господарювання за отриманими рішеннями Міндовкілля на проведення таких перевірок. Для порівняння, у 2021 році кількість проведених Державною екологічною інспекцією України позапланових заходів державного нагляду (контролю) суб'єктів господарювання складала 19778.

Основні наслідки заборони перевірок:

- зростання безкарності та ризиків забруднення. Відсутність регулярного контролю за викидами підприємствами у атмосферне повітря забруднюючих речовин, скидами у водні об'єкти стічних вод, станом земельних ресурсів - стимулює ігнорування екологічних норм;
- накопичення екологічних боргів. Внаслідок Бізнес отримує тимчасове полегшення, але відсутність моніторингу не дозволяє вчасно виявляти та усувати наслідки аварій чи хронічного забруднення, що в майбутньому потребуватиме значно більших витрат на відновлення;
- стимулювання корупції та недовіри. Система, заснована на імітації регулювання замість реального контролю, підриває принципи сталого розвитку та довіру інвесторів.

Висновки. За період розвитку екологічного права державою була створена фундаментальна нормативно-правова база, якою передбачено існування державних органів, що утворюють державний механізм захисту екологічних прав громадян. Функціонування даного державного механізму набуло особливого значення на шляху інтеграції нашого національного законодавства до вимог Європейського Союзу, в якому екологічні права громадян є одними з фундаментальних. Однак ефективність роботи державних органів, що здійснюють захист екологічних прав громадян, потребує удосконалення. Однією з основних проблем їх низької ефективності є недосконалість чинних нормативно-правих актів, що перешкоджає реальній реалізації громадянами своїх екологічних прав або їх ефективного захисту державними органами, до повноважень яких належить така функція. Саме тому для ефективного захисту екологічних прав громадян та покращення стану довкілля в цілому в Україні законодавцю та Уряду необхідно спрямувати зусилля на удосконалення діючого національного законодавства, що забезпечує захист екологічних прав громадян, використовуючи досвід Європейських країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>.
3. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
4. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2024>.
5. Сайт Офісу Генерального прокурора України. Захист інтересів держави у сфері екології. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/zahist-interesiv-derzhavi-u-sferi-ekologiyi>.
6. Постанова КМУ № 275 від 19.04.2017 року «Про затвердження Положення про Державну екологічну інспекцію України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D0%BF#Text>.
7. Сайт Державної екологічної інспекції України. Публічний звіт т.в.о Голови Державної екологічної інспекції України за 2024 рік. URL: <https://www.dei.gov.ua/post/3083>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Даценко О.Ф., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0